

De karakterisering van Electra: een taalkundige benadering

Evert van Emde Boas¹

Summary

The aim of this article is to show that modern linguistic approaches may be used in the analysis of characterization in Greek tragedy, specifically that of Euripides' version of Electra in the eponymous play. I analyse several of Electra's interactions with other characters in the play's early scenes, applying insights from linguistic politeness theory and conversation analysis, in order to show that Electra's linguistic 'behaviour' is driven by her situation and her preoccupations. Her interactions with the Peasant and the Chorus are marked by consistent affection from all sides, but also by a fundamental inability to communicate effectively. In her long stichomythia with Orestes, disruptions of the conversational structure mark brief flares in Electra's language at moments where issues that particularly vex her are discussed.

Inleiding: visies op Electra

Wilamowitz noemde haar 'eine verdorbene Seele' (1883: 230); Kitto 'a woman in whom it is hardly possible to find a virtue' (1961: 333); Conacher, in zijn handboek over Euripides, een 'bitter, self-pitying, sharp-tongued virago' (1967: 205); een lemma in een recent encyclopedisch handboek beschrijft haar als 'a monomaniacal harridan' (Luschnig 2013). Electra, de hoofdpersoon van Euripides' gelijknamige tragedie, is onder geleerden bepaald niet de meest populaire figuur. Deze reeks citaten zou nog

¹ Dit artikel is een uitwerking van mijn lezing voor de VCN Nazomerconferentie op 16 september 2016. Ik spreek graag mijn dank uit aan de deelnemers van die bijeenkomst voor hun vragen en commentaar.

eindeloos kunnen worden uitgebreid., maar er zijn ook tegengeluiden,² niet in de minste plaats in het voortreffelijke commentaar van Cropp (1988, herziene uitgave 2013), dat ik in mijn onlangs [in dit tijdschrift *Lampas*](#) verschenen 'Signalement' (van Emde Boas, 2016) al heb aangeprezen.

Dat soort tegengeluiden lijken er aan te hebben bijgedragen dat er in de besprekingen van het Electrapersonage in de eindexamenbundels van dit jaar verschillende nuances doorklinken. De beschrijving in de Eismabundel lijkt in enkele opzichten op die van Cropp, en legt enige nadruk op Electra's grieven, die als reëel worden gepresenteerd:

Elektra heeft veel te verduren: haar moeder heeft haar vader gedood, de nieuwe man van haar moeder he[e]ft haar uitgehuwelijkt en verbannen naar het platteland, en ze voelt zich helemaal alleen omdat haar broer op de vlucht is. Elektra voelt een zeer grote affectie voor haar vader, die ze idealiseert; voor haar moeder en Aigisthos koestert ze een diepe haat ... Elektra is mede door haar rouw uiterst sterk en vastberaden; ze heeft een zwart-wit-kijk op de wereld die een jonge, bijna puberale geest verraadt. (Verheij *et al.* 2016a: 44)

In de Hermaionbundel ligt de nadruk anders: deze bespreking spitst zich toe op Electra's wraakzuchtige emoties en op haar neiging om doorlopend te klagen:

Euripides' Electra [wordt] gedreven door een allesoverheersende wraakzucht. De moord op haar bewonderde vader en de daarop volgende verwaarlozing door haar moeder hebben er voor gezorgd dat ze zich permanent een slachtoffer voelt. Ze klaagt doorlopend over haar ellendige lot ... Alleen het denken aan de

² Ook anti-Electra, bijvoorbeeld: Stoessl (1956), O'Brien (1964), Arnott (1981), Yoon (2012: 74–77, 99–105). Voorstanders, of ten minste gematigd, bijvoorbeeld: Steidle (1968), Zeitlin (1970), Michelini (1987: 187–194), Ormand (2009). Electra's meest fervente verdediger is Lloyd (1986).

Commented [AS1]: In het stuk wordt 'en' heel vaak voorafgegaan door een komma. Dat is naar mijn gevoel een Anglicisme.

wraak die ze met haar broer zal nemen, houdt haar overeind, lijkt het wel. (Artz *et al.* 2016: 167)

In dit artikel zal ik mijn eigen voorkeur voor de eerste van deze twee beschrijvingen — die mijns inziens overigens allebei zeer goed verdedigbaar zijn — toelichten. Het bredere doel van het artikel is echter om te laten zien hoe dit soort vraagstukken kunnen worden benaderd vanuit een wellicht onverwachte hoek: de taalkunde. Dat taalkundige benaderingen kunnen bijdragen aan literaire analyse is in Nederland (en in *Lampas*) gelukkig onomstreden, maar dat zij ook relevant kunnen zijn voor een behandeling van karakterisering in de tragedie (een bij uitstek letterkundig onderwerp) ligt misschien minder voor de hand. Toch lenen enkele subdisciplines binnen de taalkunde zich bijzonder goed voor een dergelijke kruisbestuiving: het gaat daarbij met name om benaderingen die zich toespitsen op sociale en interactieve aspecten van taalgebruik, bijvoorbeeld pragmatiek, sociolinguïstiek en conversatieanalyse.

Een belangrijke premisse bij de toepassing van dergelijke theorieën op de *Electra* is dat Euripides zijn personages niet alleen vormgeeft door *wat* hij ze laat zeggen en doen, maar ook *hoe* hij ze dat laat zeggen — bij wijze van spreken door hun ‘talige gedrag’.³ Het is dat gedrag dat ik in dit artikel wil bekijken, waarbij ik mij vooral zal richten op de eerste paar scènes van het stuk (door Cropp omschreven als ‘something of a test case in the discussion of characterization in Greek tragedy’ (2013: 6), en daarmee ook geschikt als proef voor mijn taalkundige benadering). Ik behandel de interactie tussen Electra en haar eerste twee gesprekspartners, de boer en het koor, en vervolgens bespreek ik de lange stichomythie tussen Electra en Orestes (op dat punt nog niet als zodanig door zijn zus herkend). Beide behandelingen worden voorafgegaan door een korte inleiding op

³ Dit is ook de centrale premisse van mijn boek over het stuk, *Language and Character in Euripides’ Electra* (te verschijnen 1 jan. Van Emde Boas, 2017^b): dit artikel presenteert in verkorte vorm enkele van de daar uitgewerkte analyses.

een bepaalde tak van sport binnen de taalkunde, respectievelijk de beleefdheidsleer, beleefdheidstheorie en de conversatieanalyse.⁴

Commented [AS2]: beleefdheidsleer klinkt een beetje als etiquette-onderwijs.

Commented [LL3]: Zie algemene opmerkingen; je uiteindelijke keuze heeft ook consequentie voor hoe je deze voetnoot formuleert.

Taalkundige benaderingen (i): beleefdheid en onbeleefdheid

Handboeken over talige beleefdheid bestonden lang alleen in prescriptieve vorm: wat is de correcte manier om iemand aan te spreken, hoe moet men een bepaald soort verzoek doen, enzovoort. Sinds de jaren '70 van de vorige eeuw hebben descriptieve benaderingen van de beleefdheid binnen de sociologie en sociolinguïstiek echter een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Van de vele verschillende modellen die zijn ontwikkeld is er één verreweg het meest invloedrijk: dat van Penelope Brown en Stephen Levinson.⁵ Het model is zeker niet probleemloos,⁶ maar kan — ook omdat het al

⁴ Ik geef in dit artikel, ook op verzoek van de redactie, de voorkeur aan het gebruik van de oorspronkelijke Engelse terminologie behorend bij deze twee benaderingen, hoewel er in Nederlandstalige handboeken (bijvoorbeeld Huls, 2001; Mazeland, 2003) Nederlandse equivalenten zijn ingevoerd. Voor beide benaderingen bestaan Nederlandstalige handboeken, zodat het mogelijk is om hieronder overal Nederlandse terminologie te gebruiken. Die Nederlandse equivalenten zijn vaak (nog) minder idiomatisch dan de Engelse termen, en omdat de Engelse terminologie het Engelse begrippenapparaat wordt universeel gebruikt is in de taalkundige vakliteratuur, geef ik enkele niet-transparante Engelse equivalenten tussen haakjes. Ik geef Nederlandse equivalenten wel tussen haakjes.-

⁵ Oorspronkelijke presentatie van het model in Brown & Levinson (1978), uitgewerkt in Brown & Levinson (1987). Een Nederlandstalige presentatie in bijvoorbeeld Huls (2001). Het onderzoek naar onbeleefdheid is in opkomst: zie bijvoorbeeld Bousfield (2008), Culpeper (2011).

⁶ Zie de kritieken in bijvoorbeeld Watts (2003), Kádár & Haugh (2013).

eerder is gebruikt in onderzoek naar klassieke literatuur⁷ — hier toch goed als uitgangspunt dienen.

Het sleutelbegrip van het Brown-Levinsonmodel is gezicht—face (~~Engels: face~~ 'gezicht'; vergelijk 'gezichtsverlies'),⁸ te definiëren als het publieke imago dat gesprekspartners in hun interacties overeind willen houden. Brown en Levinson zien gezicht—face als een tweeledige basisbehoefte (ik ontleen mijn formuleringen—definities aan Huls 2001: 16):

- Negatief—gezicht Negative face ('negatief gezicht'): 'Enerzijds hebben mensen behoefte aan een eigen domein. Ze willen in hun vrijheid gerespecteerd worden en onafhankelijk zijn.'
- Positief—gezicht Positive face ('positief gezicht'): 'Anderzijds kunnen ze zich in volledig isolement niet als mens ontplooiën. Ze hebben ook behoefte aan sympathie en betrokkenheid. Ze willen aardig gevonden worden.'

Gezicht—Het face van gesprekspartners staat in gesprekken (en andere vormen van interactie) ~~en andere vormen van interactie~~ voortdurend onder druk. Het gevaar loert hier in zogenaamde gezichtsbedreigende handelingen face-threatening acts (~~Engels: face-threatening act, FTA~~ FTA, 'gezichtsbedreigende handeling'). Het kan daarbij gaan om expliciete beledigingen, bedreigingen, verboden, enzovoort, maar ook om de meest alledaagse en op het oog ongevaarlijke taalhandelingen: iemand die zijn tafelenoot vraagt het zout aan te geven, doet daarmee inbreuk op het negatieve—gezicht negative face van zijn/haar gesprekspartner, die zijn/haar eigen maaltijd moet

Commented [LL4]: eventueel Engelse term handhaven? Hoewel deze het minst erg is ..., is 'face'; ook al bijna ingeburgerd in het Nederlands

Commented [LL5]: Als je de NLse term handhaaft, moet er een bepaald lidwoord voor; bij zowel Engelse als NL term er enkele aanhalingstekens omheen zetten

Commented [LL6]: zie algemene opmerkingen

⁷ Zie bijvoorbeeld Lloyd (2004), Brown (2006), Scodel (2008) over de *Ilias*; Lloyd (2006), (2009), (2013), Catrambone (2016) over tragedie. Voor Latijn zie bijvoorbeeld Hall (2009).

⁸ *Face* als technische term werd door Brown en Levinson ontleend aan het werk van socioloog Erving Goffmann (1955).

onderbreken.⁹ Een student ~~of leerling~~ die tijdens een college ~~of les~~ een vraag stelt begeeft zich ook in een mijnenveld van ~~gezihtsgevoeligheden~~*face-gevoeligheden*: de docent kan door de vraag wellicht de indruk krijgen dat ~~zij/hij/zij~~ iets in eerste instantie niet goed heeft uitgelegd (een aantasting van ~~zijn/haar/haar~~ *positief-gezicht**positive face*), en wordt daarnaast gedwongen ~~zijn/haar/haar~~ college onderbreken om op de vraag in te gaan (een inbreuk op ~~negatief-gezicht~~*negative face*); de student ~~leerling~~ op ~~zijn/haar/zijn~~ beurt kan de indruk wekken dat ~~hij/zij/hij~~ traag is van begrip (een aantasting van ~~het eigen~~ *positief-gezicht**positive face*). Dit laatste voorbeeld is in de praktijk natuurlijk meestal overdreven — docenten zien vragen over het algemeen niet als ongewenste onderbreking — en dat is daarmee meteen een voorbeeld van de contextgevoeligheid van ~~gezihtsafwegingen~~*face-afwegingen*. Tegelijkertijd laat de terughoudendheid van sommige studenten en leerlingen, en de angst voor het stellen van ‘domme vragen’, zien dat dit soort overwegingen wel degelijk meespelen.

Talige beleefdheid is volgens Brown en Levinson altijd georiënteerd op een ~~gezihtsbedreigende handeling~~*FTA* en heeft als doel om de dreiging voor het gezicht van (met name) de hoorder zo veel mogelijk te neutraliseren of beperken. In het Brown-~~en~~ Levinson-model wordt onderscheid gemaakt tussen drie ~~overkoepelende~~ *superstrategieën* met dat doel (elk bestaand uit talloze substrategieën):

- ~~Positieve beleefdheid~~*Positive politeness*, gericht op het ondersteunen van *positief-gezicht**positive face*, dat wil zeggen het gebruik van *solidariserende* middelen: vriendschapstermen (“~~m’n — bestemaat~~”, “~~lieverdschatje~~”, enzovoort) uitdrukkingen van sympathie en bewondering (“jij bent hier heel goed in”), inclusiviteit, overeenstemming, enzovoort.
- ~~Negatieve beleefdheid~~*Negative politeness*, gericht op het ondersteunen van *negatief-gezicht**negative face*, dat wil zeggen het gebruik van *respectvolle* middelen: verontschuldigen (“pardon”), uitdrukkingen van eerbied (“meneer”,

Commented [LL7]: dit is niet zonder meer duidelijk; lezers denken bij FTA’s gewoonlijk alleen/vooral aan bedreigingen van het gezicht van de ander !

Commented [A58]: dubbelop?

Commented [LL9]: zie algemen opmerkingen: wat vind je van ‘uitdrukkingen van solidariteit’?

Commented [EvEB10R9]: dit is letterlijk Huls, dus misschien maar laten?

Commented [LL11]: misschien niet het ebste vb, heeft iets denigrerends (of erg ouderwets)

Commented [LL12]: het voorbeeld (‘pardon’) is negative politeness, maar de term ‘respectvol’ lijkt eerder te passen bij positieve beleefdheid ;

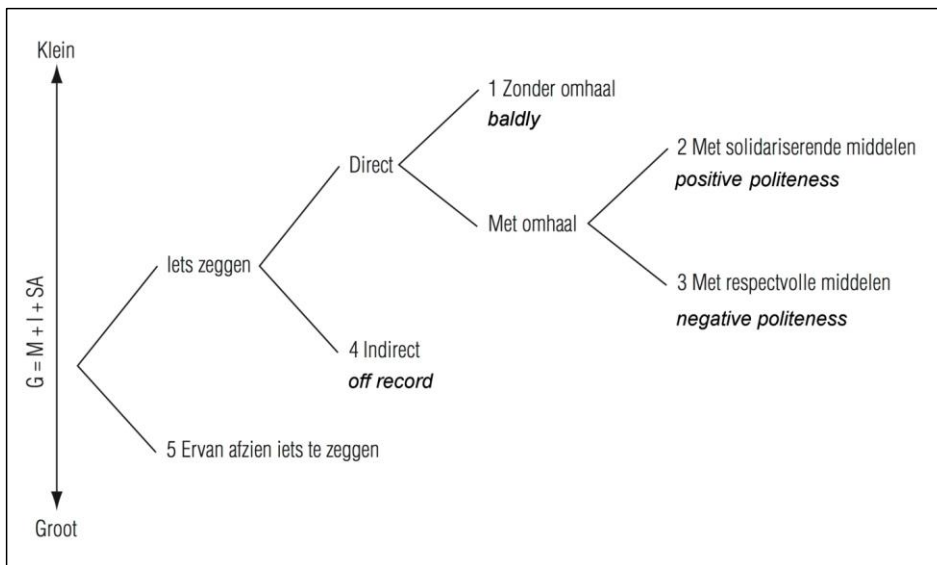
Commented [EvEB13R12]: ook letterlijk Huls

⁹ Om overmatig gebruik van ‘hij/zij’ te vermijden wissel ik willekeurig tussen mannelijke en vrouwelijke denkbeeldige gesprekspartners.

“u”), minimalisering van de *FTA*, conventionele indirectheid (“Kunt u het zout aangeven?” in plaats van “Geef het zout aan”), enzovoort.

- *Indirecte beleefdheid* (~~Engels: *off-record politeness*~~ (*‘indirecte beleefdheid’*): indirecte en/of ambigue uitingen van de *FTA*, die de hoorder een ‘ontsnappingsroute’ (een *out*) geven (“Het is hier best koud”, “Als **die deur** open staat tocht het hier altijd”, bedoeld als verzoek om **het raam** dicht te doen).

Een laatste tweetal mogelijkheden is om de *gezichtsbedreigende handeling* *FTA* zonder enige vorm van omhaal (~~Engels: *baldly*~~) te doen, of om juist helemaal af te zien van de *handeling* *FTA*. Brown en Levinson beweren dat sprekers bij het inkleden van hun taalhandelingen een keuze maken tussen bepaalde beleefdheidsstrategieën volgens de in Figuur 1 weergegeven rangschikking, waarbij de keuze afhangt van een inschatting door de spreker van het gewicht van de *gezichtsbedreiging* *face-dreiging*:

Figuur 1: Ordening van beleefdheidsstrategieën. Uit Huls (2001: 30), *met Engelse termen toegevoegd*: -op basis van Brown & Levinson (1987: 60). *G* = gewicht van de gezichtsbedreiging; *M* = machtsverhouding tussen spreker en hoorder; *I* = inbreuk van de handeling op zich; *SA* = sociale afstand tussen spreker en hoorder.

Er is, zoals boven al aangegeven, veel (en vaak terechte) kritiek geweest op het Brown en-Levinson-model.¹⁰ Een centraal punt dat daarbij regelmatig wordt gemaakt is dat het idee dat het model universeel geldig is dat de claim van universele geldigheid (= zoals de ondertitel van het boek van Brown & en Levinson (1987), is *Some Universals in Language Use*, wil suggereren) = in de praktijk niet klopt. We moeten dus voorzichtig zijn voordat we het model klakkeloos toepassen op literatuur die het product is van een cultuur die in tijd en wat betreft sociale conventies ver van ons af staat. Toch hoop ik te laten zien dat het benaderen van Electra's interactie met haar gesprekspartners met het oog op de gevoeligheden van *'gezicht'* *face* en beleefdheidsstrategieën een zinvolle exercitie kan zijn.

Commented [LL14]: omslachtige formulering; bijv. iets als 'de claim van universele geldigheid'

Toepassing (i): Electra, de boer, en het koor

Commented [AS15]: Een Oxford-komma?

Onmiddellijk na de openingsmonoloog van de boer verschijnt Electra op het toneel om haar lot te beklagen. Ze legt uit dat ze op weg is naar de rivier om water te halen. Daarna wordt het publiek getrakteerd op een milde echtelijke ruzie (54-78):¹¹

ΗΛ. ὦ νῦξ μέλαινα, χρυσέων ἄστρον τροφέ,
 ἐν ᾗ τόδ' ἄγγος τῷδ' ἐφεδρεῦον κάρα 55
 φέρουσα πηγὰς ποταμίας μετέρχομαι —
 οὐ δὴ τι χρείας ἐς τοσόνδ' ἀφιγμένη,
 ἀλλ' ὥς ὕβριν δεῖξωμεν Αἰγίσθου θεοῖς —
 γόους τ' ἀφίημι αἰθέρ' ἐς μέγαν πατρί.
 ἦ γὰρ πανώλης Τυνδαρίς, μήτηρ ἐμή, 60
 ἐξέβαλέ μ' οἴκων, χάριτα τιθεμένη πόσει·
 τεκοῦσα δ' ἄλλους παῖδας Αἰγίσθῳ πάρα

¹⁰ Zie voetnoot 6 boven.

¹¹ Griekse teksten zijn overgenomen uit Cropp (2013), maar zie voetnoot 26 hieronder over 1107-1108. Vertalingen zijn van mijn hand.

πάρεργ' Ὀρέστην κάμῃ ποιεῖται δόμων.

ΑΥ. τί γάρ τάδ', ὦ δύστην', ἐμὴν μοχθεῖς χάριν
πόνους ἔχουσα, πρόσθεν εὖ τετραμμένη, 65
καὶ ταῦτ' ἐμοῦ λέγοντος οὐκ ἀφίστασαι;

ΗΛ. ἐγὼ σ' ἴσον θεοῖσιν ἡγοῦμαι φίλον·
ἐν τοῖς ἐμοῖς γὰρ οὐκ ἐνύβρισας κακοῖς.
μεγάλη δὲ θνητοῖς μοῖρα συμφορᾶς κακῆς
ἱατρὸν εὐρεῖν, ὡς ἐγὼ σὲ λαμβάνω. 70
δεῖ δὴ με κάκ' ἐλευστον εἰς ὅσον σθένω
μόχθου 'πικουφίζουσιν, ὡς ῥᾶον φέρῃς,
συνεκκομίζειν σοι πόνους. ἄλλος δ' ἔχεις
τᾷξωθεν ἔργα· τάν δόμοις δ' ἡμᾶς χρεῶν
ἐξευτρεπίζειν. εἰσιόντι δ' ἐργάτῃ 75
θύραθεν ἡδὺ τᾶνδον εὐρίσκειν καλῶς.

ΑΥ. εἴ τοι δοκεῖ σοι, στεῖχε· καὶ γὰρ οὐ πρόσω
πηγαὶ μελάρων τῶνδ'.

Electra: Nacht, voedster van de gouden sterren, waarin ik met deze kan staand op mijn hoofd water ga halen uit de rivier — niet omdat ik zo behoeftig ben, maar om de brutaliteit van Aegisthus aan de goden te demonstreren — en klaagzangen voor mijn vader uitstort tot de wijde hemel. Want mijn moeder, de verderfelijke dochter van Tyndareus, heeft me verbannen uit het huis, als gunst aan haar echtgenoot. En door andere kinderen aan Aegisthus te baren berooft ze Orestes en mij van onze status in het paleis.

Boer: Waarom dan, arme vrouw, draag je deze last voor mij, ploeterend terwijl je van huis uit zo vooraanstaand bent opgevoed, en hou je niet op ook al vraag ik je dat te doen?

Electra: Ik beschouw je als gelijk aan de goden door je vriendschap. Want in mijn ellende heb je geen schandelijk gedrag vertoond. Het is een groot goed om een

verzachter van een ellendig lot te vinden, zoals ik jou tref. Ik moet je dan ook, ook als je er niet om vraagt, helpen bij je werk voorzover ik dat kan, door je last te verlichten zodat jij hem makkelijker kunt dragen. Jij hebt al genoeg werk buitenshuis. Wat er binnen moet gebeuren is aan mij om te verzorgen. Voor een werkmans is het aangenaam om wanneer hij thuiskomt de situatie binnenshuis in orde aan te treffen.

Boer: Nou, als jij het wil, ga dan maar. De rivier is ook niet zo ver van dit huis.

Wanneer we dit gesprek analyseren aan de hand van de in de vorige paragraaf geïntroduceerde theorie, blijkt dat de **beurt-bijdrage** van de boer in 64-66 een complexe functie vervult. Oppervlakkig gezien is wat hij zegt een vraag **over-naar** Electra's redenen om water te halen ("Waarom draag je deze last voor mij?"); maar door de ontkende formulering τί ... οὐκ ἀφίστασαι ("[waarom] houd je niet op?")¹² en vooral door de toegevoegde genitivus absolutus ἐμοῦ λέγοντος ("ook al vraag ik je dat") wordt duidelijk dat het in werkelijkheid om veel meer gaat dan een vraag. De boer bekritiseert Electra om haar waterexpeditie,¹³ en wil eigenlijk dat ze daar mee ophoudt. Dit is daarmee een **gezichtsbedreigende handeling** *FTA* voor Electra, die door de boer lijkt te worden berispt voor haar halsstarrigheid (een aanval op haar **positief-gezicht** *positive face*) en door hem wordt beperkt in haar bewegingsvrijheid (**negatief-gezicht** *negative face*).

Maar hoewel de boer een duidelijke kritische noot aanbrengt, doet hij er ook alles aan om de **gezichtsbedreiging** *face-dreiging* van **zijn beurt** *what he says* te beperken. Ten eerste gebruikt hij om het **positief-gezicht** *positive face* van zijn vrouw te ondersteunen

Commented [AS16]: Vertaling van jezelf? Even noteren. En ook welke text editie is gebruikt

Commented [AS17]: = turn? Klinkt in Nederlands toch een beetje vreemd. Is 'bijdrage aan de dialoog/het gesprek' of iets dergelijks beter? Evt. dan aangeven dat je daarna (als je 'beurt' als technische term echt nodig hebt) als shorthand 'beurt' gebruikt.

Commented [LL18]: moet er in de voetnoot ook iets over "conventionele indirectheid" – want daarvan lijkt dit wel een goed voorbeeld;

Commented [EvEB19R18]: τί οὐ + ind. praes. is denk ik minder conventioneel dan het Nederlandse equivalent; daarom (en vanwege het vervolg, natuurlijk) neig ik in mijn analyse meer naar off record dan naar conventionele beleefdheid

Commented [AS20]: Dit klinkt niet soepel. Beter: 'de gezichtsbedreigende aspecten van wat hij zegt'.

¹² De implicatie van dit soort negatieve vragen ("Waarom niet...?") is vaak dat de ontkende situatie de gewenste is: in dit geval dus dat Electra eigenlijk wel moet ophouden met water halen.

¹³ "His question is in fact a kind of gentle rebuke". Bain (1977: 34). Zo ook bijvoorbeeld Mastronarde (1979: 27 n. 34). Denniston lijkt dit te missen in zijn commentaar: zie mijn bespreking hieronder.

een sympathieke aanspreekvorm (ὦ δύστην', "arme vrouw"). Ten tweede is juist de omslachtige formulering in de vorm van een vraag een middel om de ~~face-dreiging~~ ~~gezichtsbedreiging~~ voor Electra te minimaliseren. Dit is een klassiek voorbeeld van wat boven werd gedefinieerd als een ~~'indirecte' (off-record)~~ ~~off-record~~ beleefdheidsstrategie: de boer zegt niet ronduit 'hou op', maar biedt Electra, door zijn kritiek-cum-verzoek te verpakken als vraag, een ontsnappingsroute (een *out*) — de mogelijkheid om de ~~gezichtsbedreigende handeling~~ ~~FTA~~ niet als zodanig op te vatten.

Electra's reactie (67-76) bedreigt op zijn beurt het ~~gezicht-face~~ van de Boer (wiens verzoek/klacht niet wordt ingewilligd), maar is tegelijkertijd omkleed met ~~uitvoerige~~ ~~allerlei~~ ~~positieve beleefdheid~~ ~~positive politeness~~- en ~~negatieve beleefdheid~~ ~~negative politeness~~-strategieën: Electra begint met een uitgebreide lofprijzing van de boer (67-70), en besteedt ook veel aandacht aan zijn bewegingsvrijheid (74-76). Het meest merkwaardige aan de hele dialoog is echter ~~het feit dat~~; en ~~hoe~~ ~~manier waarop~~ Electra gebruik maakt van de ~~ontsnappingsroute~~ ~~out~~ die de boer haar heeft geboden. Ze beantwoordt zijn 'vraag' (maar ten dele een vraag, zoals we hebben vastgesteld) met een echt antwoord, en licht toe dat ze zich genoodzaakt ziet tot water halen "zelfs wanneer mij dat niet is gevraagd" (κάκέλευστον 71): duidelijk niet wat de boer bedoelde met zijn ἐμοῦ λέγοντος in 66!

Nog merkwaardiger wordt het wanneer we de door Electra gegeven motivatie vergelijken met haar eerdere woorden in 57-58. Daar beweerde Electra immers dat haar waterexpeditie bedoeld was om de *hubris* van Aegisthus aan de goden ~~tentoon te stellen~~ ~~duidelijk te maken/te tonen~~ (ὥς ὕβριν δείξωμεν Αἰγίσθου θεοῖς), maar over dat motief horen we in haar antwoord aan de boer niets meer. En: als de boer die eerdere woorden heeft gehoord, waarom 'vraagt' hij dan naar Electra's redenen? Voor sommige commentatoren en tekstbezorgers zijn dit onoverkomelijke inconsistenties; Kirchhoff en Wecklein delgden 57-59, terwijl Denniston in zijn commentaar (1939: ad 64-66) pleitte voor een opvallende enscenering: "Electra has given the answer herself at 57-9. But the Farmer was not on stage then, and he is not a good enough psychologist to guess the

Commented [LL21]: opnemen in bibliografie (of in voetnoot) welke edities dit zijn

Commented [EvB22R21]: opgenomen in bibliografie

solution.”¹⁴ Maar deze oplossing — een tijdelijke evacuatie van de boer — lijkt geforceerd, en wordt mijns inziens weerlegd door het gebruik van het partikel γάp in 64, dat een signaal moet zijn dat de boer met zijn ~~beurt~~ **woorden** reageert op die van Electra, en die dus gehoord moet hebben.¹⁵

In plaats van als een textueel of dramaturgisch ‘probleem’ kunnen we de schijnbare onwetendheid van de boer en de verschillende door Electra geboden motieven beter interpreteren als tekenend voor de manier waarop de communicatie tussen man en vrouw in deze scène spaak loopt. Cropps lezing brengt ons in de juiste richting (2013: *ad* 54-81):

The reasons [Electra] offers for her toil ... are not so much contradictory as on different levels: on one level her isolation in grief and humiliation, on the other her participation in a mundane life where the Peasant himself assumes that she toils ‘for my sake’ (64), just as the Chorus will expect her to share their activities.

¹⁴ De mogelijkheid van deze encenering wordt in de Eismabundel ook voorgelegd aan leerlingen: “Volgens sommige commentaren kan de Boer Elektra’s woorden niet gehoord hebben en is hij misschien even teruggegaan de boerderij in ... Hoe kun je de opmerking van de Boer verklaren als hij wel degelijk heeft gehoord wat Elektra zei?” (Verheij et al. 2016a: 59). Met de suggestie in het antwoordmodel — “Dan is het eigenlijk niet echt een vraag naar een reden, maar een (kennelijk herhaald) verzoek om op te houden met het werk” (Verheij et al. 2016b: 4) — ben ik het gezien mijn betoog boven helemaal eens, maar hij is, zoals ik hieronder zal laten zien, mijns inziens nog geen echte ‘verklaring’.

¹⁵ Het gebruik van γάp is, zoals Denniston zelf aangeeft (1939: *ad loc.*), “difficult”, maar mijns inziens niet onverklaarbaar: het partikel laat zien dat de boer vraagt om een nadere toelichting bij Electra’s voorgaande woorden. Voor een vollediger bespreking verwijs ik naar van Emde Boas (~~te verschijnen~~ 2017b: 72). Kun je jouw verklaring globaal aanduiden? Hoewel het boek al uit is als deze Lampas in februari verschijnt, zullen docenten het niet in de kast hebben staan.

Commented [LL23]: hier heb je de technische term m.i. (nog) niet nodig.

Wat vooral opvalt is dat de boer in deze scène ‘toegang’ heeft tot slechts één van de twee door Cropp genoemde niveaus. Hij heeft wel gehoord wat Electra zegt, maar kan haar gedrag alleen interpreteren (en bekritisieren) vanuit zijn eigen, alledaagse perspectief. Electra, op haar beurt, beperkt zich in haar antwoord ook tot dat niveau, maar negeert daarbij ook de impliciete kritiek van haar man.

Wat leert taalkundige beleefdheidstheorie ons hier? Allereerst dat Electra en haar echtgenoot in hun interactie allebei hun uiterste best doen om elkaars ~~gezicht~~ *face* geen schade toe te brengen — lezingen die hameren op een onheuse bejegening van de boer door Electra slaan mijns inziens de plank mis.¹⁶ Anderzijds zien we hoe Electra, door de merkwaardige manier waarop ze gebruik maakt van de ~~indirecte beleefdheid~~ *off record-beleefdheid* van haar man (dat wil zeggen van de door hem geboden *out*), zich eigenlijk onttrekt aan zijn kritiek. Man en vrouw tonen grote affectie voor elkaar, maar van echt wederzijds begrip, van echt geslaagde communicatie, is geen sprake.

In dit opzicht vindt het gesprek tussen Electra en de boer een regelrechte parallel in de *parodos*, waarin Electra opnieuw een vermaning negeert, ditmaal van het koor (171-200):

XO. . . . νῦν τριταί-
αν καρύσσουσιν θυσίαν
Ἀργεῖοι, πᾶσαι δὲ παρ’ Ἡ-
ραν μέλλουσιν παρθενικαὶ στείχειν.

ΗΛ. οὐκ ἐπ’ ἀγλαΐαις, φίλαι, 175
θυμὸν οὐδ’ ἐπὶ χρυσέοις
ῥμοῖς ἐκπεπόταμαι
τάλαιν’, οὐδὲ στᾶσα χοροῖς
Ἀργείαις ἅμα νύμφαις

¹⁶ Zoals die van Arnott (1981). De oprechtheid van Electra’s waardering voor de boer wordt gegarandeerd door haar gesprek met Orestes in 246-261; in 404-408 is Electra wel enigszins kortaf tegen de boer.

εἰλικτὸν κρούσω πόδ' ἐμόν. 180

δάκρυσι νυχεύω, δακρύων δέ μοι μέλει

δειλαίᾳ τὸ κατ' ἧμαρ.

σκέψαι μου πιναρὰν κόμαν

καὶ τρύχη τάδ' ἐμῶν πέπλων, 185

...

ΧΟ. μεγάλα θεός· ἀλλ' ἴθι καὶ παρ' ἐμοῦ χρῆσαι 190

πολύπηνα φάρεα δῦναι

chrύσεά τε χαρίσιν προσθήματ' ἀγλαΐας.

δοκεῖς τοῖσι σοῖς δακρύοις

μὴ τιμῶσα θεοὺς κρατή-

σιν ἐχθρῶν; οὔτοι στοναχαῖς 195

ἀλλ' εὐχαῖσι θεοὺς σεβί-

ζουσ' ἔξεις εὐαμερίαν, ὦ παῖ.

ΗΛ. οὐδεὶς θεῶν ἐνοπᾶς κλύει

τᾶς δυσδαίμονος, οὐ παλαι-

ῶν πατρὸς σφαγιασμῶν. 200

Koor: ... de Argivers kondigen voor overmorgen een offerfeest aan, en alle meisjes zijn van plan naar het heiligdom van Hera te gaan.

Electra: Mijn hart, vriendinnen, raakt niet in vervulling voor schittering, of voor gouden kettingen, arme ik, en ik zal niet samen met Argos' bruiden in koren mijn voet draaiend stampen. In tranen breng ik de nacht door, aan tranen wijd ik, ongelukkig, ook mijn dagen. Kijk naar mijn vieze haar, en naar mijn vodden als kleren ...

Ko. De godin is machtig. Kom, leen toch van mij een fijn geweven mantel en trek hem aan, en gouden sieraden die schittering versieren. Denk je dat je met je tranen je vijanden zal verslaan, als je de goden niet vereert? Niet door kreunen,

niet door klagen, maar door de goden met gebeden te eren zul je voorspoed vinden, mijn kind.

El. Geen van de goden luistert naar de stem van het ellendige kind, of de vroegere offers van vader.

De verzen 173-174 zijn een (indirecte) uitnodiging door het koor, die door Electra wordt afgewezen (175-189). De inherente ~~gezichtsbedreiging~~ ~~face-dreiging~~ van die afwijzing wordt door Electra ingedamd door middel van ~~positieve beleefdheid~~ (in de aanspreekvorm φίλαι (*positive politeness*) en met indirectheid. Ook het koor blijft het ~~gezicht~~ ~~face~~ van Electra ondersteunen, zelfs wanneer ze kritiek leveren op haar gedrag (193-197): zie bijvoorbeeld de door de vrouwen gebruikte familiale aanspreekvorm ὦ παῖ,¹⁷ de manier waarop zij hun kritiek gieten in de vorm van een vraag ("denk je ...?"), en het feit dat zij een optimistisch alternatief bieden (ἔξεις εὐαμερίαν, te bezien als ~~een~~ ~~positieve beleefdheid~~ *positive politeness-strategie*).

De beleefdheids~~theorie~~~~leer~~ suggereert hier opnieuw dat Electra en haar gesprekspartner op omslachtige en welwillende manier met elkaar omgaan. Maar ook in deze interactie gaat de wederzijdse affectie niet gepaard met daadwerkelijk wederzijds begrip. Electra verzet zich tegen de pogingen van het koor om haar te doen ophouden met haar vertoon van rouw, net zoals ze zich verzette tegen vergelijkbare pogingen van de boer. De vrouwen van het koor, op hun beurt, vertonen net als de boer een ernstig gebrek aan inzicht in Electra's drijfveren: hoewel zij duidelijk heeft gemaakt dat ze niets geeft om de 'bling' die bij het Herafestival hoort (οὐκ ἐπ' ἀγλαΐαις ... θυμὸν ... ἐκπεπτόταμαι 175-177), biedt het koor haar nota bene een jurk te leen aan (de herhaling van het sleutelwoord ἀγλαΐα in 192 is significant). "As if that [het gebrek aan een jurk]

Commented [AS24]: Niet mooi om een zin met cijfers te beginnen.

¹⁷ De aanspreekvorm is in de tragedie altijd vriendelijk van toon, maar heeft ook regelmatig een connotatie van milde superioriteit: (m.n.) oudere sprekers gebruiken hem om jongere hoorders te overtuigen. Van een aanzienlijk leeftijdsverschil tussen koor en Electra is echter geen sprake (vergelijk vers 761, en zie Zeitlin 1970: 645 n.1): ὦ παῖ lijkt dus retorisch gebruikt door het koor, als overtuigingsmiddel.

was the real trouble!”, roept Grube terecht uit (1941: 301). Dat het koor denkt met deze praktische oplossing iets voor elkaar te krijgen getuigt van dezelfde combinatie van welwillendheid en gebrek aan inzicht die we eerder aantreffen bij de boer.

De meest gangbare lezing van de scènes tussen Electra en de boer en Electra en het koor is er een van hypocrisie en overdreven zelfmedelijden:

Electra’s complaint about carrying water (55 ff.) is immediately shown up by her gentle peasant-husband who says, first, that he has told her not to do it (64–66), and second, that it’s a very slight labour in any case (77–78). Electra’s complaint of lack of raiment for the feast to which the Chorus bids her is immediately shown up by her refusal of glorious clothes the Chorus offers. In both cases, it is the chance of self-martyrdom which Electra is seizing, and besides (as the Chorus observes of Electra’s refusal) Electra would rather moan than pray (193–95). (Conacher 1967: 205)

Maar deze lezing mist zowel de wederzijdse affectie tussen de karakters als de mate waarin de boer en het koor ten prooi vallen aan onbegrip. Electra haalt water en draagt haar vodden niet uit noodzaak (zoals ze zelf zegt, 57), maar als uiterlijke tekenen van rouw en als aanklacht tegen onrecht — een uiterlijk vertoon dat volgens Griekse normen waarschijnlijk overigens volledig op zijn plaats was.¹⁸ Maar de boer en het koor kunnen niet goed ‘bij’ Electra’s rouw: zij opereren uitsluitend in de simpele, **mondaine** alledaagse wereld waar Electra noodgedwongen deel van uitmaakt. Daarbij komt dat de boer en het koor min of meer symbool staan voor Electra’s ongeluk: haar armoedige *faux*-echtgenoot vertegenwoordigt haar statusverlies, ballingschap, en het verloren huwelijk met Castor dat ze eigenlijk had moeten hebben (zie 249, 312–313); de leden van het koor — ongehuwde vrouwen (παρθενικάί 174) op weg naar een festival dat voor een getrouwde (maar nog steeds maagdelijke) vrouw eigenlijk niet geschikt was —

Commented [AS25]: „mondain heeft volgens mij in het Nederlands een andere connotatie: ‘werelds’, ‘luxueus’, ‘sophisticated’. Dat is toch hier juist niet de bedoeling?.

¹⁸ Zie hiervoor Steidle (1968: 67), Lloyd (1986: 3), Michelini (1987: 188).

onderstrepen Electra's paradoxale huwelijkse status.¹⁹ Dit zijn onmogelijke omstandigheden, en de communicatieve dwalingen in deze eerste scènes zijn daarvan een exponent — de taalkundige onderstreping van haar isolement.

Voor de duidelijkheid: het betoog tot dusver is niet bedoeld om Electra te rehabiliteren als 'sympathiek' personage,²⁰ maar om te wijzen op haar paradoxale ~~situatie~~ *situatie* in de vroege scènes van het stuk — omringd door welwillende maar tot op zekere hoogte argeloze gesprekspartners. Electra's isolement kwelt haar, en is daarmee een cruciaal ingrediënt van haar haat voor haar moeder en Aegisthus. De bodem voor de moedermoord is gelegd. Deze aspecten van Electra's karakterisering — de haat voor Clytaemestra en Aegisthus, de kwelling van haar isolement — bepalen haar 'talige gedrag' gedurende het hele stuk. Ook in de lange stichomythie tussen Electra en haar (vermomde) broer, mijn laatste passage, komen deze kenmerken terug. Voordat ik die bespreek introduceer ik eerst nog een taalkundige benadering, de conversatieanalyse.

Taalkundige benaderingen (ii): conversatieanalyse

Net als de beleefdheidsleer heeft de taalkundige conversatieanalyse (CA) van oorsprong sterke banden met de sociologie. De discipline werd aanvankelijk ontwikkeld door de Amerikaanse socioloog Harvey Sacks, in samenwerking met enkele studenten, die Sacks'

¹⁹ Zie voor dit belangrijke aspect — Electra's 'painfully anomalous status as a virginal matron' (Michelini 1987: 192) — de discussie in Swift (2010: 189–190) en vooral Zeitlin (1970: 650). [Ook Lardinois \(2017\) bepreekt dit punt in zijn artikel, elders in dit Lampas-nummer.](#)

²⁰ Zoals Lloyd poogt te doen (Electra is volgens hem 'plausible and sympathetic', 1986: 19)

werk voortzetten na diens vroegtijdige dood.²¹ Hun methodologie was empirisch: aan de hand van opnames en transcripties van echte gesprekken werden patronen geïdentificeerd en geanalyseerd, om zo te beschrijven hoe gespreksdeelnemers hun interactie organiseren en begrijpelijk maken. De ~~CA-conversatieanalyse~~ houdt zich bezig met allerlei aspecten, zoals ~~de manieren waarop sprekers aan beurtwisseling doen sprekerswisseling~~, manieren waarop ~~ze sprekers~~ een gespreksonderwerp (*topic*) aankondigen of veranderen, en de manieren waarop sprekers ~~gecoördineerd interactionele activiteiten uitvoeren hun bijdragen aan het gesprek op elkaar afstemmen~~. In dit artikel beperk ik mij tot ~~een bespreking van~~ dat laatste aspect, het verschijnsel van ~~sequentieorganisatie~~ *sequence organization* ('sequentie-organisatie').

~~Sequenties~~ Een *sequence* ('sequentie') is een ~~zijn~~ samenhangende ~~spreekbeurten~~ reeks gespreksbijdragen (*turns*, 'beurten') waarmee sprekers een bepaalde taalhandeling (informatie uitwisselen, standpunten innemen, een afspraak maken, enzovoort) uitvoeren. Dit soort sequenties zijn onderhevig aan bepaalde structurerende principes, ~~dat wil zeggen aan~~ (~~sequentie-organisatie~~ *sequence organization*): ~~het meest~~. De meest fundamentele vorm, en het basisprincipe, van ~~sequentie-organisatie~~ is fundamentele van die principes, de basisvorm van gesprekken, is het aangrenzende paar *adjacency pair* (Engels: *adjacency pair* 'aangrenzend paar'). Door een bepaald type ~~eerste deel~~ *first pair part* ('eerste paardeel') van een ~~aangrenzend paar~~ *adjacency pair* ~~eerste paardeel~~ (*pair part*) te doen zet een spreker een bepaalde project op de agenda, en activeert daarmee een redelijk dwingende verwachting voor een bepaald type

²¹ De eerste sleutelpublicatie was Sacks *et al.* (1974). Sacks' lezingen zijn verzameld in Jefferson (1992). Belangrijke handboeken zijn Schegloff (2007), Sidnell & Stivers (2012). Een geslaagde Nederlandstalige inleiding is die van Mazeland (2003): ~~ik geef hieronder haar Nederlandse terminologie tussen haakjes~~. ~~CA-Conversatieanalyse~~ werd ~~nog nauwelijks~~ tot voor kort weinig op de klassieke literatuur toegepast, ~~maar zie Slings 1997? (heeft het ook over sequenties): impliciet werd hij gebruikt door Slings (1997). explicieter, door~~ Smith (2012), Schuren (2014: ~~hst. 1~~), Barrios-Lech (2016), Bonifazi *et al.* (2016), ~~van Van~~ Emde Boas (~~te verschijnen~~ 2017a).

Commented [LL26]: liever overal voluit

Commented [LL27]: duidelijk zonder toelichting ? eventueel de hele clause samenvatten als 'sprekerswisseling'

Commented [LL28]: nogal formeel en misschien niet zonder meer duidelijk; wat vind je van een lossere omschrijving zoals "hun bijdragen aan het gesprek op elkaar afstemmen"?

Commented [LL29]: 'spreekbeurten' heeft op middelbare scholen, ook voor docenten, de verkeerde connotatie; wat vind je van de volgende omschrijving, waarmee je meteen de term 'beurt' definieert: "een samenhangende serie van gespreksbijdragen ('beurten') " ?

Commented [AS30]: bij klinkerbotsing is een streepje verplicht.

Commented [LL31]: en dan eventueel een voetnoot met de Engelse term plus de "officiële (doch vreselijk) vertaling "paardeel"" - zie algemene opmerkingen

~~tweede paardeel~~, *second pair part* ('tweede paardeel'), dat dat project voltooit. Hier zijn twee voorbeelden van typische ~~aangrenzende paren~~ *adjacency pairs*, vraag-antwoord en uitnodiging-aanvaarding:

Jan: Hoe laat is het?	VRAAG — eerste paardeel <i>first pair part</i>
Joke: Drie uur.	ANTWOORD — <i>second pair part</i> tweede paardeel
Jan: Heb je zin om mee uit eten te gaan?	UITNODIGING — <i>first pair part</i> eerste paardeel
Joke: Ja graag.	AANVAARDING — <i>second pair part</i> tweede paardeel

Er ~~Gewoonlijk~~ zijn ~~er meestal~~ verschillende ~~tweede paarden~~ *second parts* mogelijk om een ~~eerste paardeel~~ *first part* te completeren. ~~(behalve in geheel symmetrische aangrenzende paren zoals groot-groot);~~ ~~maar~~ deze verschillende mogelijkheden zijn niet allemaal gelijkwaardig. ~~Over Voor~~ de meeste ~~soorten~~ *types* van ~~aangrenzende paren~~ *adjacency pair* is een zogenaamde ~~preferentie-~~ *preference organization* ('preferentie-organisatie') van kracht, waarbij één soort ~~second part~~ *tweede paardeel* — normaal gesproken ~~dat het soort paar~~ *tweede deel* dat tot ~~project~~ succes leidt — geldt als ~~geprefereerd~~ *preferred* ('geprefereerd'), en andere soorten als ~~gedisgeprefereerd~~ *dispreferred* ('gedisgeprefereerd'). ~~Het~~ ~~In het~~ hierboven gegeven voorbeeld ~~van een~~ uitnodiging ~~aanvaarding~~ heeft bijvoorbeeld een ~~zien we~~ ~~heteen~~ ~~geprefereerde~~ *preferred second part* soort ~~tweede paardeel~~ (~~aanvaarding~~) ~~en~~; een ~~niet geprefereerd~~ *tweede deel* ~~dispreferred second part~~ is bijvoorbeeld de ~~'afwijzing'~~ ~~zoals die we vinden~~ ~~zien in~~ kan worden gecontrasteerd met het volgende voorbeeld:

Jan: Heb je zin om mee uit eten te gaan?	UITNODIGING
Joke: Nou, ehm, ik heb nogal veel werk.	— AFWIJZING — gedisgeprefereerd

Commented [LL32]: dit weglaten; hier niet relevant en onderbreekt de uitleg

Commented [AS33]: Dat is geen Nederlands woord. Beter: 'niet-geprefereerd (Eng. 'dispreferred')'?

PASSIM

Commented [EvEB34]: inderdaad echt verschrikkelijk en geen Nederlands, maar wel de term die Mazeland gebruikt

~~'Preferentie'~~Preference is hier overigens bedoeld als een structureel, niet een psychologisch principe: het gaat om de eigenschappen van de gespreksorganisatie, niet om de persoonlijke voorkeuren van de sprekers. Typerend voor ~~gedispreferenceerde~~ dispreferred beurten-gespreksbijdragen is dat ze veelal gepaard gaan met omhaal, uitstel, extra toelichting, enzovoort (zie in het voorbeeld hierboven 'Nou, ehm, ...').

Het verschijnsel van ~~preferentie-organisatie~~preference organization maakt inzichtelijk waarom ~~aangrenzende-paren~~adjacency pairs regelmatig niet letterlijk 'aangrenzend' zijn, of waarom sprekers soms al vooruitlopen op een ~~paar~~pair of dat na de klaarblijkelijke afronding ervan nog uitrekken. Het gaat hier om zogenaamde ~~sequentie-expansies~~expansions ('expansies'), meestal ~~dikwijls~~ zelf in de vorm van ~~sequenties~~een adjacency pair, die een uitbreiding vormen op een ~~basispaar~~base pair ('basispaar'). ~~Expansies bestaan in drie vormen~~Er bestaan drie typesoorten expansiesexpansion:

Pre-expansiesPre-expansions ('pre-expansies'):

Jan: Heb je al plannen voor vanavond?	VRAAG	(pre-expansie <u>pre-expansion</u>)
Joke: Nee, hoezo?	—————ANTWOORD	(pre-expansion <u>pre-expansie</u>)
Jan: Zin om uit eten te gaan?	UITNODIGING	(basispaar <u>base pair</u>)
Joke: Ja, lijkt me leuk.	AANVAARDING	(base pair <u>basispaar</u>)

Insertie-expansiesexpansions ('insertie-expansies'):

Jan: Zin om uit eten te gaan?	UITNODIGING	(base pair <u>basispaar</u>)
Joke: Hoe laat gaan jullie?	VRAAG	(insertie-expansie <u>insert expansion</u>)
Jan: Half acht.	ANTWOORD	(insert-expansion <u>insertie-expansie</u>)
Joke: Perfect, leuk, ik ga mee.	AANVAARDING	(base pair <u>basispaar</u>)

Postexpansies *Post-expansions* ('postexpansies'):

Jan: Zin om naar de film te gaan? UITNODIGING (*base pair* ~~basispaar~~)

Joke: Ik ben gisteren al geweest, sorry. WEIGERING (*base pair* ~~basispaar~~)

Jan: Weet je het zeker? VRAAG

————— (~~postexpansie~~ *post-expansion*)

Joke: Nou, vooruit, ik ga mee. — ~~ANTW./~~ AANVAARDING (~~postexpansie~~)

Commented [LL35]: is m.i. geen antwoord, alleen aanvaarding.

In elk van deze voorbeelden is de ~~expansie~~ *expansion* erop gericht om projectsucces te bevorderen en ~~gedispreferende~~ *dispreferred second parts* ~~tweede paardelen~~ te vermijden:²² met de ~~pre-expansie~~ *pre-expansion* ("al plannen?") verzekert Jan zich ervan dat een aanvaarding van zijn uitnodiging überhaupt tot de mogelijkheden behoort; met de ~~insertie-expansie~~ *insert expansion* ("hoe laat?") vraagt Joke op vergelijkbare wijze om nadere informatie die een ~~gepreferend antwoord~~ *preferred antwoord* mogelijk maakt; en de ~~postexpansie~~ *post-expansion* ("weet je het zeker?") heropent het ~~basispaar~~ *base pair* om een ~~gedispreferend paar~~ *dispreferred second part* te laten herzien.²³

Commented [AS36]: Deze technische term is onnodig en niet zo mooi.

Commented [LL37]: Hier een bruggetje naar het eerste deel "van het artikel maken, door iets als "on gezichtsverlies bij een eventuele afwijzing te voorkomen" en/of "om de hoorder een 'gezichtsbedreigende' weigering te besparen"

Aangezien de ~~CA~~ *conversatieanalyse* zich toelegt op het bestuderen van gesprekken die 'in het wild' voorkomen, lijkt het niet vanzelfsprekend dat deze methodologie toepasbaar is op dramatische dialogen, zeker als het gaat om de sterk gestileerde dialogen van de Griekse tragedie, en al helemaal wanneer formele kenmerken als stichomythie natuurlijkheid in de weg lijken te staan. Maar de onnatuurlijkheid van tragische conversatie is relatief: dergelijke dialogen zijn in ieder geval gevormd volgens

²² We kunnen hier een brug slaan naar de beleefdheidstheorie: *dispreferred second parts* zijn vaak meteen ook *face-threatening acts*. De *pre-expansion* in het voorbeeld beperkt eventuele *face*-dreiging bij voorbaat: een mogelijke afwijzing van de uitnodiging zou gezichtsverlies betekenen voor beide gesprekspartners.

²³ Daarnaast zijn ~~Expansies~~ *expansions* zijn ook regelmatig gericht op ~~herstel~~ *repair* (~~Eng. repair~~ 'herstel'), een gangbare activiteit in gesprekken waarbij gesprekspartners de lopende interactie even opschorten om een probleem (bijvoorbeeld bij het begrijpen of verstaan van een beurt) te verhelpen.

het ‘sjabloon’ van echte gesprekken, en maken gebruik van dezelfde onderliggende structuren zoals beurtwisseling en samenhang in sequenties.²⁴ En wanneer we stichomythie analyseren aan de hand van structuren zoals ~~het aangrenzende paar~~*adjacency pair*, ~~preferentie-organisatie~~*preference organization*, en ~~sequentie-expansie~~*expansion*, kan dat veel inzichtelijk maken over de toon en het verloop van gesprekken, plekken waar zulke gesprekken de mist in lijken te gaan, en — in het verlengde daarvan — de preoccupaties van de sprekers. Dit laat zich wellicht het best aantonen aan de hand van een tamelijk ‘eenvoudig’ voorbeeld uit de *Electra*. In 1123-1132 lokt Electra haar moeder Clytaemestra het huis in met het verzoek om een offer te volbrengen voor haar gefingeerde kind:

ΗΛ. ἤκουσας, οἶμαι, τῶν ἐμῶν λοχευμάτων·

τούτων ὑπερ μοι θῦσον (οὐ γὰρ οἶδ’ ἐγώ)

δεκάτη σελήνη παιδὸς ὡς νομίζεται· 1125

τρίβων γὰρ οὐκ εἶμ’, ἄτοκος οὔσ’ ἐν τῷ πάρος. VERZOEK (~~basis~~*paar*~~base~~
pair)

ΚΛ. ἄλλης τόδ’ ἔργον, ἢ σ’ ἔλυσεν ἐκ τόκων. VRAAG (~~insertie~~*insert*
exp. 1)

ΗΛ. αὐτὴ ’λόχευον κάτεκον μόνη βρέφος. ANTWOORD (~~insertie~~*insert*
exp. 1)

ΚΛ. οὕτως ἀγείτων οἶκος ἱδρυται φίλων; VRAAG (~~insert~~*insert*
exp. 2)²⁵

²⁴ Voor vergelijkbare argumenten, zie Herman (1995: 6; over drama in het algemeen) en Schuren (2014: [het hoofdstuk 1](#); over Griekse tragedie).

²⁵ 1129-1130 zijn wellicht beter te bezien als een ~~post-expansie~~*post-expansion* bij 1127-1128, in plaats van als een zelfstandige ~~insertie-expansie~~*insert expansion* bij het ~~basispaar~~*base pair*. Dit soort recursie (~~expansies~~*expansions* van ~~expansies~~*expansions*) is in natuurlijke gesprekken zeer gangbaar.

ΗΛ. πένητας οὔδεις βούλεται κτᾶσθαι φίλους. 1130 ANTWOORD

(*insert exp. insertie-2*)

ΚΛ. ἀλλ' εἴμι, παιδὸς ἀριθμὸν ὥς τελεσφόρον²⁶ INWILLIGING (*basispaarbase pair*)

θύσω θεοῖσι ...

El. U heeft meen ik gehoord over mijn bevalling. Voltrek daarvoor alstublieft een tiende-nacht-offer voor het kind, volgens gebruik: ik weet niet hoe dat moet. Want ik ben onervaren, aangezien ik hiervoor nog geen kinderen heb gehad.

Cl. Dat hoort iemand anders te doen, degene die je als vroedvrouw heeft begeleid.

El. Ik heb zelf mijn bevalling verzorgd, en in mijn eentje mijn kind gebaard.

Cl. Ontbeert dit huis dan zozeer bevriende burenen?

El. Niemand wil arme mensen als vrienden.

Cl. Goed dan, ik ga, om het vereiste offer aan de goden te brengen voor het kind.

In antwoord op Electra's verzoek geeft Clytemnestra niet meteen haar akkoord, maar opent ze een reeks *insertie-expansies* *insert expansions* die bezwaren tegen de uitvoering van het verzoek aan de orde stellen. Clytaemestra's bezwaar in 1127²⁷ zouden we zelfs kunnen beschouwen als *pre-afwijzing*, *pre-rejection* ('pre-afwijzing'), een *specifiek soort insertie* *insert expansion die-dat* de voorbode vormt op een afwijzing zodat die (*gedispreference*) *afwijzing (een dispreferred second part)* -zelf niet expliciet hoeft te worden uitgesproken.²⁸ Uiteindelijk gaat Clytaemestra wel overstag, en geeft zij

²⁶ Ik ben het niet eens met de gangbare transpositie van 1107-1108 tussen 1130 en 1131: voor details verwijs ik naar van Emde Boas (te verschijnen 2017b: 151). Voor mijn betoog hier is deze kwestie niet van groot belang.

²⁷ Door mij 'gecodeerd' als vraag, hoewel hij dat letterlijk natuurlijk niet is. De codering is gebaseerd op de gedachte dat Clytaemestra met haar beurt wel degelijk informatie van Electra wil krijgen.

²⁸ Voor *pre-afwijzingen* *pre-rejections*, zie Schegloff (2007: 102-4).

haar ~~(ge)prefereerde~~-instemming ~~(preferred)~~.²⁹ Maar de complexe gespreksstructuur hier zegt veel over hoe Clytaemestra tegenover Electra's verzoek staat: ~~haar-het~~ ~~geprefereerde-preferred~~ antwoord was bij lange na niet vanzelfsprekend. Op een hoger niveau dienen de expansies natuurlijk ook als een vertragend middel, dat de spanning en de dramatische ironie van de scène sterk verhoogt.

Zoals dit voorbeeld laat zien zijn ~~sequentie-expansies~~~~expansions~~ in de Griekse tragedie vaak significant. Ter afsluiting, en om terug te keren naar de karakterisering van Electra, beschouw ik een tweetal plaatsen waar dergelijke ~~expansies-expansions~~ door haar worden geïnitieerd ~~wanneer-op het moment dat-~~ het verloop van het gesprek met de vermoede Orestes haar niet lijkt te zinnen.

Toepassing (ii): Electra en de 'vreemdeling'

Het stichomythie-gesprek tussen Electra en haar vermoede broer in 215-289 is een voorbeeld van een gangbaar type in Euripides, de ondervraging,³⁰ waarin Orestes informatie inwint over Electra's situatie. In feite gaat het om twee ondervragingen: vanaf het moment dat Electra is gerustgesteld dat de 'vreemdeling' geen kwade bedoelingen heeft (228), heeft zij eerst zelf het initiatief in het gesprek (dat wil zeggen, zij initieert ~~aangrenzende-paren~~~~adjacency pairs~~); en stelt ze een korte reeks vragen over de toestand van Orestes (229-236). Daarna blijft het initiatief voor de rest van de stichomythie bij de vreemdeling, die verschillende aspecten van Electra's toestand

²⁹ Clytaemestra's gebruik van het partikel ἄλλὰ in 1131 suggereert dat ze niet tevreden is met Electra's antwoorden: het partikel breekt de reeks ~~expansies-expansions~~ af (vergelijk Slings' (1997) beschrijving van ἄλλὰ als POP partikel) en impliceert daarmee in deze context dat die reeks eigenlijk niet naar bevrediging was afgerond.

~~Verwijzen naar Slings over ἄλλὰ als 'POP partikel' ?? Adversative relators between PUSH and POP. A. Rijksbaron (ed.), *New Approaches to Greek Particles*. Amsterdam 1997, p. 101-129. — Moet de sequentie overigens per se onbevredigend zijn om afgebroken te worden door ἄλλὰ als 'POP partikel'?~~

³⁰ Voor dit type stichomythie, zie Schwinge (1968).

bevraagt (238-289). Beide delen verlopen in grote lijnen in simpele *aangrenzende adjacency pairs van het type* vraag–antwoordparen,³¹ maar de overgang tussen de twee ondervragingen gaat, wat conversationele structuur betreft, met enig horten en stoten (237-243):

ΗΛ. λόγον δὲ δὴ τίν' ἦλθες ἐκ κείνου φέρων;

ΟΡ. εἰ ζῆς, ὅπως τε ζῶσα συμφορᾷς ἔχεις. VRAAG (~~basispaar~~*base pair*)

ΗΛ. οὐκουν ὀρᾷς μου πρῶτον ὡς ξηρὸν δέμας; (~~insertie~~*—insert exp. 1*)

ΟΡ. λύπαις γε συντετηκός, ὥστε με στένειν. 240 (*insert exp. insertie-1*)

ΗΛ. καὶ κράτα πλόκαμόν τ' ἐσκυθισμένον ξυρῶ; (*insert exp. insertie-2*)

ΟΡ. δάκνει σ' ἀδελφὸς ὃ τε θανῶν ἴσως πατήρ. (*insert exp. insertie-2*)

ΗΛ. οἴμοι, τί γάρ μοι τῶνδ' ἔστι φίλτερον;

El. En welk bericht brengt u dan van hem?

Or. Hij wil weten of u leeft, en zo ja, in wat voor toestand.

El. Ziet u dan niet hoe uitgeteerd mijn lichaam is?

Or. Ja, verweerd door leed: het grijpt me aan.

El. En hoe mijn hoofdhaar is geschoren?

Or. Het lot van uw broer en de dood van uw vader kwellen u wellicht.

El. Ach! Inderdaad, want wat is mij liever dan zij?

³¹ Er treden op meerdere momenten afwijkingen in die structuur op. Er is hier geen ruimte om alle expansies in detail te bespreken, maar ik wijs nog wel specifiek op de door Orestes geïnitieerde postexpansies in 262-263 en 282-283, cruciale momenten in de dialoog waar Orestes zijn emoties nauwelijks in bedwang lijkt te kunnen houden en zijn identiteit *bijna* verraad.

³³ Mijn analyse van 239-242 als insertie-expansies is alleen zinvol als 238 inderdaad geldt als 'vraag'. Die determinering is enigszins simplistisch, aangezien 238 ook een antwoord is op Electra's vraag in 237. Maar de afhankelijke vraag ὅπως ... συμφορᾶς ἔχεις lijkt een antwoord te verlangen, en de sequenties in 239-242 zijn duidelijk geen voortzetting van de eerdere vraag-antwoordsequenties, zodat de interpretatie als expansies verantwoord lijkt.

Dat de vreemdeling met zijn vraag zelfs maar de mogelijkheid open laat dat Orestes bij terugkeer iets anders zou doen dan onmiddellijk overgaan tot vergelding, is voor Electra reden om ~~de sequentie~~ het adjacency pair kortstondig open te breken en commentaar te leveren op het ~~eerste paardeel~~ first part (een soort van ~~minimale insertie-expansie~~ insert expansion binnen haar eigen beurt).³⁴ De gemarkeerde conversationele structuur, die gepaard gaat met een ongebruikelijke verdeling van één enkel vers in drie zinnen, is wederom een afspiegeling van een kortstondige flits van ergernis bij Electra. Die ergernis leidt ook tot een tijdelijke bekoeling van een (sinds 228) anderszins vriendelijk gesprek: αἰσχρόν γ' εἶπας is een regelrechte aanval op het ~~gezicht~~ face van de vreemdeling, zonder enige vorm van omhaal.

We kunnen deze opvallende verstoring van de interactionele structuur en het sociale ~~equilibrium~~ evenwicht opnieuw herleiden tot Electra's preoccupaties en karaktertrekken: Electra idealiseert Orestes als een glorieuze redder in nood, een 'verlosser van lasten' (πόνων ... λυτήρ, 135-136) die haar kan bevrijden uit haar uitzichtloze situatie en die wraak kan nemen op de moeder en stiefvader die ze zo haat. Dat Orestes op een enige andere manier naar Argos zou kunnen terugkeren verwerpt Electra met nadruk, hier en elders in het stuk (zie 336-338, 524-526; in elk van deze passages is de dramatische ironie groot).

Conclusie

Leert de taalkunde ons iets over Electra, over de *Electra*, dat we anders niet zouden weten? Dat is misschien niet de juiste, of in ieder geval niet een helemaal eerlijke vraag. De taalkundige benaderingen die ik heb geïntroduceerd (en vele andere), kunnen ten hoogste een onderdeel vormen van de uitgebreide en gevarieerde gereedschapskist van

³⁴ Electra's antwoord (het daadwerkelijke tweede paardeel) blijft impliciet, maar de boodschap van de retorische vraag οὐ γὰρ νῦν ἀκμή; is duidelijk: wraak is voor Electra het enige legitieme antwoord. Orestes kan daardoor in zijn volgende beurt (276) overgaan naar een nieuw paar.

de literatuurcriticus. Maar wie met dat gereedschap aan de gang gaat krijgt mogelijk wel met nieuwe helderheid inzicht in nuances die eerder vaag of onzichtbaar waren, en kan met meer precisie beschrijven hoe Euripides (of iedere andere toneelschrijver) zijn personages neerzet.

En hoe zit het met de gereedschapskist van de leerling op school? Naar mijn smaak lenen dit soort modellen zich uitstekend voor gebruik in de klas. Leerlingen kunnen aan de hand ervan inzicht krijgen in hun eigen hun eigen omgang met beleefdheid en 'gezicht' face en beleefdheid, en in de achterliggende structuren van hun eigen gesprekken, en ze kunnen worden uitgedaagd om die te confronteren met wat ze tegenkomen in de Griekse tragedie. Alleen al in de Electra zijn er, behalve de scènes die ik in dit artikel (slechts ten dele) heb besproken, talloze passages die leerlingen zouden kunnen benaderen vanuit de beleefdheidstheorie (bijvoorbeeld de andere interacties tussen Electra en haar echtgenoot in 341-363 en 405-431, de beruchte bespreking van de herkenningstekens door Electra en de oude man in 487-546, of de korte woordenwisseling tussen Electra en haar moeder voor de agōn-scène in 998-1010) en/of conversatieanalyse (de 'twijfelscène' vlak voor Clytaemestra's opkomst, 959-987, biedt bijvoorbeeld complex maar bijzonder rijk materiaal voor een analyse met deze methodologie). Als de tragische figuren en hun dialogen daarbij door dergelijke oefeningen des te voor leerlingen meer tot leven komen, is dat helemaal des te meer mooi meegenomende moeite waard.

Commented [LL38]: 1) nieuwe alinea
2) dit is een leuk punt; in de praktijk vinden IIn conversatie analyse inderdaad heel leuk en inzichtelijk, ook voor hun eigen conversatie (met name het feit dat dispreferred reacties altijd langer op zich laten wachten, en complex en haperend worde geformuleerd etc.)

Commented [LL39]: het zou mooi zijn als je nog een paar concrete les-suggestie zou hebben hier.

Geciteerde werken

- Arnott, W.G. 1981. 'Double the Vision. A Reading of Euripides' *Electra*', *Greece and Rome* 28.2, 179–192.
- Artz, R., A. van den Bergh en I.J.F. de Jong. 2016. *Electra. Een tragedie van Euripides*, Houten.
- Bain, D. 1977. *Actors and Audience. A Study of Asides and Related Conventions in Greek Drama*, Oxford.
- Barrios-Lech, P. 2016. *Linguistic Interaction in Roman Comedy*, Cambridge.

- Bonifazi, A., M. de Kreij & A. Drummen. 2016. *Particles in Ancient Greek Discourse. Five Volumes Exploring Particle Use Across Genres*, Washington, DC.
- Bousfield, D. 2008. *Impoliteness in Interaction*, Amsterdam.
- Brown, H.P. 2006. 'Addressing Agamemnon: A Pilot Study of Politeness and Pragmatics in the *Iliad*', *Transactions of the American Philological Association* 136.1, 1–46.
- Brown, P. en S.C. Levinson. 1978. 'Universals in Language Usage: Politeness Phenomena', in E. Goody (ed.), *Questions and Politeness*, Cambridge, 56–289.
- Brown, P. en S.C. Levinson. 1987². *Politeness: Some Universals in Language Use*, Cambridge.
- Catrambone, M. 2016. 'Off-Record Politeness in Sophocles. The Patterned Dialogues of Female Characters', *Journal of Politeness Research* 12.2, 173–195.
- Conacher, D.J. 1967. *Euripidean Drama*, Toronto.
- Cropp, M.J. (ed.). 1988. *Euripides. Electra*, Warminster.
- Cropp, M.J. (ed.). 2013². *Euripides. Electra*, Oxford.
- Culpeper, J. 2011. *Impoliteness. Using Language to Cause Offence*, Cambridge.
- Denniston, J.D. (ed.). 1939. *Euripides. Electra*, Oxford.
- Emde Boas, E.H. van. 2016. 'Signalementen. Euripides en zijn Electra', *Lampas* 49.2, 180–186.
- Emde Boas, E.H. van. ~~Te verschijnen~~ 2017a. 'Analyzing Agamemnon. Conversation Analysis and Particles in Greek Tragic Dialogue', *Classical Philology*.
- Emde Boas, E.H. van. ~~Te verschijnen~~ 2017b. *Language and Character in Euripides' Electra*, Oxford.
- Goffman, E. 1955. 'On Face Work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction', *Psychiatry* 18, 213–31.
- Grube, G. M. A. 1941. *The Drama of Euripides*, London.
- Hall, J. 2009. *Politeness and Politics in Cicero's Letters*, Oxford.
- Herman, V. 1995. *Dramatic Discourse. Dialogue as Interaction in Plays*, London.
- Huls, E. 2001. *Dilemma's in menselijke interactie*, Utrecht.
- Jefferson, G. 1992. *Harvey Sacks. Lectures on Conversation*, Oxford.
- Kádár, D.Z. ~~en~~ M. Haugh. 2013. *Understanding Politeness*, Cambridge.
- Kirchhoff, A. (ed.) 1867². *Euripidis fabulae*, vol. I. Berlin.
- Kitto, H.D.F. 1961³. *Greek Tragedy. A Literary Study*, London.
- Lardinois, A.P.M.H. 2017. 'Hoe je moeder te vermoorden? Psychologische manipulaties in de *Electra* van Euripides', *Lampas* 50, *****.

- Lloyd, M.A. 1986. 'Realism and Character in Euripides' *Electra*, *Phoenix* 40.1, 1–19.
- Lloyd, M.A. 2004. 'The Politeness of Achilles. Off-Record Conversation Strategies in Homer and the Meaning of *kertomia*', *Journal of Hellenic Studies* 124, 75–89.
- Lloyd, M.A. 2006. 'Sophocles in the Light of Face-Threat Politeness Theory', in I.J.F. de Jong en A. Rijksbaron (eds.), *Sophocles and the Greek Language. Aspects of Diction, Syntax and Pragmatics*, Leiden, 225–240.
- Lloyd, M.A. 2009. 'The Language of the Gods. Politeness in the Prologue of the Troades', in J.R.C. Cousland & en J.R. Hume (eds.), *The Play of Texts and Fragments. Essays in Honour of Martin Cropp*, Leiden, 183–192.
- Lloyd, M.A. 2013. 'Politeness/Impoliteness', in H.M. Roisman (ed.), *Encyclopedia of Greek Tragedy*, Chichester, 987.
- Luschnig, C.A.E. 2013. 'Euripides: *Electra*', in H.M. Roisman (ed.), *Encyclopedia of Greek Tragedy*, Chichester, 378–384.
- Mastronarde, D.J. 1979. *Contact and Discontinuity. Some Conventions of Speech and Action on the Greek Tragic Stage*, Berkeley.
- Mazeland, H. 2003. *Inleiding in de conversatieanalyse*, Bussum.
- Michellini, A.N. 1987. *Euripides and the Tragic Tradition*, Madison.
- O'Brien, M.J. 1964. 'Orestes and the Gorgon. Euripides' *Electra*', *American Journal of Philology* 85.1, 13–39.
- Ormand, K. 2009. 'Electra the Exile', in D. McCoskey & en E. Zakin (eds.), *Bound by the City. Greek Tragedy, Sexual Difference, and the Formation of the Polis*, Albany, 247–274.
- Sacks, H., E.A. Schegloff & en G. Jefferson. 1974. 'A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation', *Language* 50, 696–735.
- Schegloff, E.A. 2007. *Sequence Organization in Interaction. A Primer in Conversation Analysis I*, Cambridge.
- Schuren, L. 2014. *Shared Storytelling in Euripidean Stichomythia*, Leiden.
- Schwinge, E.R. 1968. *Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides*, Heidelberg.
- Scodel, R. 2008. *Epic Facework. Self-Presentation and Social Interaction in Homer*, Swansea.
- Sidnell, J. en T. Stivers (eds.). 2012. *The Handbook of Conversation Analysis*, Chichester.
- Slings, S.R. 1997. 'Adversative relators between PUSH and POP', in A. Rijksbaron (ed.), *New Approaches to Greek Particles*, Amsterdam, 101–129.

Commented [LL40]: als je de verwijzingen overneemt

- Smith, D.L. 2012. *The Rhetoric of Interruption. Speech-Making, Turn-Taking, and Rule-Breaking in Luke-Acts and Ancient Greek Narrative*, Berlin.
- Steidle, W. 1968. *Studien zum antiken Drama*, München.
- Stoessl, F. 1956. 'Die Elektra des Euripides', *Rheinisches Museum* 99, 47–92.
- Swift, L. 2010. *The Hidden Chorus. Echoes of Genre in Tragic Lyric*, Oxford.
- Verheij, H., H. Koning & S. Veenman. 2016a. *Euripides. Elektra. Leerlingenboek*, Leeuwarden.
- Verheij, H., H. Koning & S. Veenman. 2016b. *Euripides. Elektra. Docentenboek*, Leeuwarden.
- Watts, R.J. 2003. *Politeness*, Cambridge.
- [Wecklein, N. \(ed.\) 1898. Euripidis fabulae, vol. I.4: Elektra. Leipzig.](#)
- Wilamowitz, U. von 1883. 'Die beiden Elektren', *Hermes* 18, 214–263.
- Yoon, F. 2012. *The Use of Anonymous Characters in Greek Tragedy. The Shaping of Heroes*, Leiden.
- Zeitlin, F.I. 1970. 'The Argive Festival of Hera and Euripides' *Electra*', *American Journal of Philology* 101, 645–69. [Herdruckt in J. Mossman (ed.). 2003. *Oxford Readings in Classical Studies. Euripides*, Oxford, 261–284.]